

РОЗДІЛ 12

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 347.1

ЦИВІЛЬНІ ПРАВА ГРОМАДЯН, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

CIVIL RIGHTS OF CITIZENS LIVING IN THE TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORY OF UKRAINE AS AN OBJECT OF LEGAL SECURITY

Луцька Г.В.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

Здійснюється аналіз положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Розкривається етимологічне значення слова «забезпечення» та дається характеристика терміну «правове забезпечення». Виокремлюються закріплені в законі такі форми забезпечення цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, як гарантування, забезпечення, додержання та захист. Зазначені елементи розглядаються як правові засоби в механізмі цивільно-правового регулювання відносин за участю громадян України, які проживають на тимчасовій території. Такі цивільні відносини визнаються особливими, зумовленими специфічним елементним складом. Завдяки виділенню зазначених специфічних елементів цивільних правовідносин обґрунтовується диференціація в цивільно-правовому регулюванні механізмів здійснення, охорони і захисту цивільних прав, передбачених зазначеним законом. Наголошено, що положення Закону свідчать про існування особливих цивільних правовідносин зі специфічним елементним складом: юридичним фактом є факт тимчасової окупації частини території України; суб'єктами виступають громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, або внутрішньо переміщені особи; змістом цих правовідносин є цивільні права і обов'язки із особливим порядком їх забезпечення (гарантування, здійснення, захисту). Тобто, мова йде про: а) особливості здійснення права власності щодо нерухомого майна, розташованого на тимчасово окупованій території України; б) особливості здійснення права на спадкування, якщо спадкодавець проживав або його нерухоме майно знаходиться на тимчасово окупованій території України; в) особливості здійснення права на судовий захист в частині доступу до правосуддя. Робиться висновок, що забезпечення цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, або мають там нерухоме майно чи приймають спадщину відбулося шляхом прийняття вказаного закону, який запровадив окреме правове регулювання цивільних правовідносин в частині особливого порядку забезпечення прав і свобод громадян, які проживають на тимчасово окупованій території.

Ключові слова: цивільні права, об'єкт, забезпечення, здійснення, гарантування, охорона, захист, тимчасово окупована територія України, цивільні відносини, зміст, громадяни.

The provisions of the Law of Ukraine «On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine» are being analyzed. The etymological meaning of the word «security» is revealed and the characteristic of the term «legal security» is given. There are such forms of ensuring the civil rights of citizens living in the temporarily occupied territory as guarantee, provision, observance and protection. These elements are considered as legal means in the mechanism of civil law regulation of relations with the participation of citizens of Ukraine living in the temporary territory. Such civil relations are recognized as special, due to the specific elemental composition. Due to the allocation of these specific elements of civil relations, the differentiation in the civil law regulation of the mechanisms of implementation, protection and defense of civil rights provided by this law is justified. It is emphasized that the provisions of the Law testify to the existence of special civil legal relations with a specific elemental composition: the legal fact is the fact of temporary occupation of part of the territory of Ukraine; the subjects are citizens of Ukraine living in the temporarily occupied territory, or internally displaced persons; the content of these legal relations are civil rights and obligations with a special procedure for their provision (guarantee, implementation, protection). That is, we are talking about: a) features of the exercise of property rights in respect of real estate located in the temporarily occupied territory of Ukraine; b) peculiarities of exercising the right to inherit, if the testator lived or his real estate is located in the temporarily occupied territory of Ukraine; c) features of exercising the right to judicial protection in terms of access to justice. It is concluded that ensuring the civil rights of citizens living in the temporarily occupied territory of Ukraine, or have real estate there or inherit there was through the adoption of this law, which introduced a separate legal regulation of civil relations in the special procedure for ensuring the rights and freedoms of citizens in the temporarily occupied territory.

Key words: civil rights, object, provision, implementation, guarantee, protection, protection, temporarily occupied territory of Ukraine, civil relations, content, citizens.

Актуальність теми. Тимчасова окупація території України (території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя), яка розпочалася 20 лютого 2014 року внаслідок збройної агресії Російської Федерації, стала підставою прийняття Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року № 1207-VII (далі – Закон) з метою визначення статусу території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлення особливого правового режиму на цій території, визначення особливостей діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб (ст. 2 Закону).

Застосована в цьому Законі термінологія свідчить, що зазначений Закон визначає особливості «додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина», пов'язані із встановленням правового режиму тимчасово окупованої території, який передбачає особливий порядок забезпечення прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території, зокрема: забезпечення реалізації права на спадкування; гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території; захист прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території (зокрема відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації); забезпечення розгляду цивільних справ, підсудних місцевим загальним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, – місцевими загальними судами міста

Києва (що є забезпеченням права на судовий захист). Таким чином, зазначені цивільні права виступають об'єктом «забезпечення», «гарантування» і «захисту» з боку держави, проте зміст цих категорій, які утворюють відповідний правовий механізм, залишається в Законі нерозкритим. Тим більше, в назві Закону вживається саме узагальнюючий термін «забезпечення», який стосується забезпечення всіх (в т.ч. цивільних) прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території. Тому саме термін «забезпечення» потребує першочергового розкриття в контексті зазначеного Закону в аспекті здійснення і захисту цивільних прав мешканців тимчасово окупованих територій.

Стан дослідження. Питання «правового забезпечення» прав і свобод є предметом дослідження зазвичай теоретиків права та вчених-адміністративістів (зокрема таких науковців, як М.В. Цвік, О.М. Дручек, О.С. Костюченко, праці яких використано в нашому дослідженні), а сам термін «забезпечення» розкривається передусім в енциклопедичній літературі. Питанням «охорони» і «захисту» прав приділена чимала увага вчених-цивілістів (зокрема таких науковців, як О.О. Кармаза, Ю.Д. Притика, Я.М. Шевченко, Т.В. Сахнова, праці яких теж використані в нашому дослідженні). Так, наприклад, О.О. Кармаза через призму забезпечення житлових прав досліджувала концепції охорони та захисту житлових прав у цивілістичному процесі, а саме, в нотаріальному процесі, в цивільному процесі, у виконавчому процесі, а також охорону та захист житлових прав нотаріусом при вчиненні адміністративних процесуальних дій щодо державної реєстрації прав на нерухоме майно [1].

Виклад основного матеріалу. Разом з тим визначені Законом у 2014 році особливості забезпечення, гарантування і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, не були предметом окремого наукового дослідження як відповідні цивільно-правові механізми, зумовлені визначенням Законом правовим режимом тимчасово окупованої території. Водночас розуміння правової природи зазначених механізмів, передусім механізму «забезпечення», має сприяти вдосконаленню законодавчого регулювання цивільних відносин за участю громадян, які проживають на тимчасово окупованій території, та забезпечити його ефективність і, як наслідок, створити таким громадянам реальні можливості здійснення і захисту їхніх цивільних прав.

А відтак, характеристика зазначених цивільно-правових механізмів забезпечення, гарантування і захисту цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, й ставить за мету наша стаття.

Категорія «правове забезпечення» хоч й є загальноживаною в законодавстві та юридичній науці, проте немає універсального значення і розуміння. Зі змісту енциклопедичних джерел випливає, що слово «забезпечення» означає: а) надання чи створення матеріальних засобів; б) охорону кого-небудь, що-небудь від небезпеки; в) гарантування чогось [2, с. 42]; слово «забезпечувати» означає зокрема: а) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь, гарантувати щось; б) захищати, охороняти кого-небудь, що-небудь від небезпеки [3, с. 375].

Таким чином, слово «забезпечувати» визначається зокрема через слово «гарантувати» (яке означає давати гарантію в чому-небудь, захищати), а також слово «охороняти» (яке означає оберігати від небезпеки кого-небудь, що-небудь, забезпечувати від загрози нападу; оберігати від завдання шкоди; захищати від чого-небудь) та слово «захищати» (яке означає обороняти, охороняти кого-небудь, що-небудь від нападу, замаху; бронювати, обстоювати погляди, права, інтереси, честь кого-небудь) [3, с. 222, 870, 433].

Теоретики права правове забезпечення визначають цілеспрямованою дією на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових (юридичних) засобів [4, с. 327]. Проте, як відомо, під таким визначенням зазвичай

розуміють категорію правового регулювання. Правове забезпечення також визначається як безперервна діяльність суб'єктів права в межах їх компетенції зі створення правових умов усіма правовими засобами щодо закріплення, реалізації, гарантування, охорони й захисту прав і свобод осіб та їх груп [5, с. 15].

Галузеве розуміння терміну «правове забезпечення» частіше за все зустрічається в адміністративно-правовій науці, представники якої визначають адміністративно-правове забезпечення як діяльність органів державної влади, зміст якої складають охорона, захист, відновлення порушених прав та створення умов щодо їх реальної реалізації громадянами України за допомогою адміністративно-правових засобів [6, с. 4].

Отже, з наведеного вище випливає, що формами реалізації правового забезпечення є гарантування, охорона, захист та створення умов щодо здійснення особою своїх прав.

Якщо ж виходити з отождолення понять «правове забезпечення» та «правове регулювання», тобто якщо правове забезпечення визначати як цілеспрямовану дію на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових засобів [7, с. 155, 167, 180; 4, с. 327], то говорячи про такі правові засоби ми повертаємось до механізму цивільно-правового регулювання. Останній, в свою чергу, вчені-цивілісти визначають як послідовний ланцюг зміни окремих правових явищ: норма права, що регулює цивільні відносини, юридичний факт – права і обов'язки, що існують у цивільних правовідносинах, які виникли на його підставі, реалізація цих прав та виконання обов'язків, а за необхідності – також і захист порушеного права чи інтересу [8, с. 43]. Тобто механізм цивільно-правового регулювання визначають через сукупність цивільно-правових засобів [9, с. 17].

Такими засобами, як було зазначено нами вище, виступають передусім створення умов для здійснення цивільних прав, їх гарантування, охорона і захист. Саме такі правові засоби діють в механізмі цивільно-правового регулювання відносин за участю громадян України, які проживають на тимчасовій території, що й визначає Закон.

Так, поняття «забезпечення», яке застосовано в назві Закону та яке пов'язане з правовим режимом тимчасово окупованої території, і яке є узагальнюючим правовим засобом в механізмі цивільно-правового регулювання, розкривається в таких його положеннях через відповідні правові механізми, а саме: а) через гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 1 ст. 5) (в т.ч. гарантування всіх цивільних прав); б) через підтримання і забезпечення інформаційних зв'язків з громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території (ч. 2 ст. 5) (тобто можна вести мову про забезпечення права на інформацію); через відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації громадянам України (ч. 6 ст. 5); через особливості додержання і захисту прав і свобод громадян (ст. 1); через гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території, шляхом збереження за фізичними особами права власності та інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходиться на тимчасово окупованій території, якщо воно набуто відповідно до законів України. (ч. 3 ст. 11); через здійснення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень на тимчасово окупованій території органами державної реєстрації прав Херсонської та Запорізької областей (ч. 4 ст. 11); через заборону вчинення на тимчасово окупованій території будь-яких правочинів щодо нерухомого майна та встановлення їх недійсності (ч. 5 ст. 11); через скасування прив'язки місця відкриття спадщини до місця смерті спадкодавця, у разі якщо останнім місцем проживання спадко-

давця є тимчасово окупована територія (ч. 1 ст. 11-1); через скасування прив'язки місця відкриття спадщини до місцезнаходження нерухомого майна або його частини, якщо воно знаходиться на тимчасово окупованій території і якщо місце проживання спадкодавця невідоме, та встановлення місця відкриття спадщини в місці подання першої заяви, що свідчить про волевиявлення щодо спадкового майна, спадкоємців, виконавців заповіту, осіб, заінтересованих в охороні спадкового майна, або вимоги кредиторів (ч. 2 ст. 11-2); через зміну підсудності та забезпечення розгляду цивільних справ, підсудних місцевим загальним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, – місцевими загальними судами міста Києва (ст. 12).

В теорії правовідносин до структури останніх включають зазвичай такі елементи: суб'єкти правовідносин, об'єкт правовідносин, зміст правовідносин, який охоплює права уповноважених учасників та обов'язки зобов'язаних учасників правовідносин [10, с. 330]. В число елементів правовідносин (склад правовідносин) нерідко включають також підстави їх виникнення (юридичні факти) [11, с. 377–378].

Проаналізовані вище положення Закону свідчать про існування особливих цивільних правовідносин зі специфічним елементним складом: юридичним фактом є факт тимчасової окупації частини території України; суб'єктами виступають громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території, або внутрішньо переміщені особи; змістом цих правовідносин є цивільні права і обов'язки із особливим порядком їх забезпечення (гарантування, здійснення, захисту). Тобто, мова йде про: а) особливості здійснення права власності щодо нерухомого майна, розташованого на тимчасово окупованій території України (в цих відносинах особливе правове регулювання буде зумовлено об'єктом – нерухомим майном, розташованим на тимчасово окупованій території, та юридичним фактом – фактом тимчасової окупації; місце проживання учасника цих відносин – власника нерухомого майна значення не мають); б) особливості здійснення права на спадкування, якщо спадкодавець проживав або його нерухоме майно знаходиться на тимчасово окупованій території України (в цих відносинах особливе правове регулювання буде зумовлено об'єктом – спадковим майном, розташованим на тимчасово окупованій території, та юридичними фактами – фактом тимчасової окупації та фактом смерті спадкодавця на тимчасово окупованій території; місце проживання спадкоємця значення не мають); в) особливості здійснення права на судовий захист в частині доступу до правосуддя (в цих відносинах особливе правове регулювання буде зумовлено юридичним фактом – фактом тимчасової окупації та фактом проживання громадянина України на тимчасово окупованій території, а можливо й об'єктом – розташованим на тимчасово окупованій території нерухомим майном, щодо якого виник спір). Крім того, зважаючи на норми Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України слід виділяти й особливості реалізації й інших цивільних прав, наприклад, авторських прав, прав на рухоме майно тощо, про які в Законі не йдеться. Тобто, в цій частині Закон потребує внесення відповідних змін. І хоча зазначені цивільні права теоретично можуть належати будь-якому громадянину України, проте зазвичай такими суб'єктами виступають громадяни України, які проживають на тимчасово окупованій території України. Тому Закон оперує саме категорією «громадяни, які мешкають на тимчасово окупованій території України» та присвячує цивільно-правове регулювання відносин саме за їхньої участі.

Зазначені специфічні елементи цивільних правовідносин дають підставу говорити про диференціацію в цивільно-правовому регулюванні механізмів їх здійснення, охорони і захисту. Адже під диференціацією системи права в юридичній літературі розуміють розподіл інститутів та

інших компонентів тієї чи іншої галузі по зв'язаних між собою підрозділам, що відображає особливості окремих різновидів суспільних відносин [12, с. 169]. Як було показано вище, факт тимчасової окупації спричинив виникнення нових (а точніше – різновиду існуючих) суспільних відносин за участю мешканців тимчасово окупованих територій або які виникають з приводу нерухомого або спадкового майна, розташованого на зазначеній території.

Отже, забезпечення цивільних прав громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, або мають там нерухоме майно чи приймають спадщину відбулося шляхом прийняття зазначеного Закону, який запровадив окреме правове регулювання цивільних правовідносин в частині особливого порядку забезпечення прав і свобод громадян, які проживають на тимчасово окупованій території.

В цивільному праві, як відомо, саме з огляду на зміст цивільних прав здійснюється класифікація цивільних правовідносин як відносин «особливого структурного типу», що характеризуються особливістю цивільно-правового регулювання [13, с. 548, 542].

Зазначений теоретичний підхід, на нашу думку, можна поширити й на врегульовані Законом цивільні правовідносини, в яких один з елементів (юридичний факт, об'єкт або суб'єкт) має місце на тимчасово окупованій території України. З огляду на запровадження такого особливого цивільно-правового регулювання зазначених цивільних правовідносин варто також вести мову про його ефективність, оскільки ефективність правового регулювання цивільних відносин повною мірою зумовлюється ефективністю механізму цивільно-правового регулювання та власне елементів, що його складають [14, с. 109]. Саме починаючи з першого елементу механізму цивільно-правового регулювання – цивільно-правової норми й варто оцінювати його ефективність. Так, закріплені в законі правила регулювання правовідносин містять достатній ступінь деталізації та однозначно визначають зміст поведінки суб'єктів цивільних правовідносин та розкривають саме правило поведінки щодо здійснення особою своїх цивільних прав, передбачених Законом (права власності щодо розташованого на тимчасово окупованій території нерухомого майна; права на спадкування, якщо спадкодавець мав останнє місце проживання на тимчасово окупованій території або на ній знаходиться спадкове майно; права на судовий захист цивільних прав мешканців тимчасово окупованої території). Причому таке правове регулювання відповідає цивільно-правовому методу. Адже тут варто погодитись, що активність суб'єктів цивільного права в процесі правореалізації відіграє істотну роль у забезпеченні дієвості механізму цивільно-правового регулювання [15, с. 20].

Тобто хоч й забезпечення зазначених цивільних прав відбулося шляхом законодавчого запровадження особливого порядку їх гарантування і здійснення, реалізація цих цивільних прав все ж залежить від волі учасників цих цивільних правовідносин, для чого держава й створила відповідні законодавчі передумови. Це дає підстави говорити про заінтересованість (інтерес) особи в здійсненні вказаних цивільних прав та відповідно участі в зазначених цивільних правовідносинах.

Прояв такої заінтересованості має місце не лише при виявленні волі (бажанні) суб'єкта здійснити передбачене Законом відповідне цивільне право з урахуванням встановленого особливого порядку його здійснення та захисту, а також від вчинення особою конкретних дій, як-то: звернення до будь-якого нотаріуса поза межами тимчасово окупованої території України з метою подання заяви про прийняття спадщини (та відкриття спадкової справи), якщо останнім місцем проживання спадкодавця є тимчасово окупована територія або якщо місце проживання спадкодавця невідоме, але нерухоме майно або основна його частина чи основна частина рухомого майна знаходиться на тимчасово окупованій території, а також з метою вчинення нотаріального

правочину щодо нерухомого майна, розташованого на тимчасово окупованій території; звернення до місцевого загального суду міста Києва (який визначає Апеляційний суд міста Києва) за захистом порушених цивільних прав, якщо відповідна цивільна справа підсудна місцевим загальним судам, розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Випадки необхідності вчинення заінтересованою особою активних дій щодо здійснення своїх цивільних прав впливають також із положень Закону, який застосовує зокрема такі словосполучення, як «реалізація права на спадкування», «вчинення правочинів щодо нерухомого майна», «захист прав і свобод», що вимагає безпосереднього звернення заінтересованою особою до нотаріуса або суду.

Висновки. Таким чином, викладене вище дозволяє зробити наступні висновки. З назви Закону та його положень випливає, що термін «забезпечення» є узагальнюючою категорією та розкривається у формі забезпечення реалізації права на спадкування; гарантування права власності та правовий режим майна на тимчасово окупованій території; захисту прав і свобод людини і громадянина, культурної спадщини на тимчасово окупованій території (зокрема відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації); забезпечення розгляду цивільних справ, підсудних

судам, розташованих на тимчасово окупованій території. Тобто термін «забезпечення», який вживається в назві Закону та який пов'язаний з правовим режимом тимчасово окупованої території, і яке є узагальнюючим правовим засобом в механізмі цивільно-правового регулювання, розкривається через запроваджені Законом відповідні правові механізми. Термін «правове забезпечення» ототожнюється з правовим регулюванням, тобто дією права на поведінку людей і суспільні відносини за допомогою правових засобів, які входять в механізм правового регулювання. Такими засобами в Законі виступають передусім створення умов для здійснення цивільних прав, їх гарантування, охорона і захист. Об'єктом «забезпечення» виступають передусім цивільні права громадян, які проживають на тимчасово окупованій території України, або мають там нерухоме майно чи приймають спадщину. З огляду на цивільно-правовий метод варто виділяти й заінтересованість особи в здійсненні вказаних цивільних прав та відповідно участі в зазначених цивільних правовідносинах, що вимагає активних дій щодо здійснення зазначених цивільних прав шляхом звернення до нотаріуса або суду. Пропонується доповнити вище зазначений Закон положеннями стосовно реалізації та захисту інших цивільних прав громадян, а саме, авторського права, прав на рухоме майно тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кармаза О. О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти: монографія. Миронівка: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. 400 с.
2. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / укл. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. К.: Аконіт, 1998. Т. 2. 1998. 856 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права: підруч. / М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Рогачова, О. В. Петришин, С. М. Олейников; М. В. Цвік (ред.). Х.: Право, 2002. 432 с.
5. Костюченко О. Є. Визначення поняття «правове забезпечення». Науковий вісник Національного університету ДПС України. 2015. № 1 (68). С. 11-16.
6. Степаненко К. В. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод громадян України за кордоном: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпропетровськ, 2009. 20 с.
7. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: монографія. К.: Атіка, 2003. 352 с.
8. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія. К.: Правова єдність, 2009. 304 с.
9. Отрадна О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
10. Харитонова О. І. Суб'єкти та об'єкти правовідносин інтелектуальної власності. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 59. С. 329-335.
11. Скакун О. Ф. Общая теория государства и права. Х.: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.
12. Братусь С. Н. Предмет и системы советского гражданского права. М.: Госюриздат, 1963. 197 с.
13. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву. М.: Статут, 2000. 648 с.
14. Мазур В. В. Механізм цивільно-правового регулювання: теоретико-методологічний аспект. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2016. Серія ПРАВО. Випуск 36. Том 1. С. 108-113.
15. Яроцький В. Л. Загальна характеристика механізму цивільно-правового регулювання. Актуальні проблеми приватного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 93-й річниці з дня народж. В. П. Маслова, Харків, 27 лют. 2015 р. Харків, 2015. С. 16-20.